

Morphology of Historical Farmsteads in Iran's Hot and Dry Climate

Hosein Raie*

Assistant Professor, School of Architecture and Environmental Design, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran

Abstract

The hot and dry climate of central Iran is home to historic farmsteads from the early centuries of Islam up to the 13th century. In the course of recent studies, 42 types of farmsteads have been identified and documented around cities such as Qom, Isfahan, Kashan and Yazd. These farmsteads enjoy unique physical and functional capabilities and have formed a part of Iran's livelihood system and agricultural heritage. The moot point of the research is the lack of research about the shape characteristics and diverse forms of historical farmsteads. The research aims to get a deeper understanding of the historic farmsteads in the hot and dry climate of Iran, and to this end, two questions have been raised about the shape-forming elements and their classification.

According to the findings, each farmstead has three zones on the scale of the zoning system: physical, agricultural, and customary. In terms of the distribution pattern and coexistence of forming elements, there are two patterns: linear and centralized, and in the scale of the variety of forming elements, farmsteads are divided into two categories: small and great. Accordingly, historical residential farmsteads in Iran can be divided into two ways: a) Agricultural castles with a centralized pattern and b) Agricultural complexes with a linear pattern. Most of the farmsteads identified in this climate have the form of "agricultural complexes with a linear pattern" and are significantly related to the historical period of their formation.

Keywords: Farmsteads, Agricultural Complexes, Agricultural Castles, Agricultural Heritage, Hot and Dry Climate.

* Corresponding Author, Email: hoseinraie@iust.ac.ir

صورت‌شناسی مزارع مسکون تاریخی در اقلیم گرم و خشک ایران

حسین راعی

استادیار دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران

چکیده

اقلیم گرم و خشک مرکزی ایران محل شکل‌گیری مزارع تاریخی از قرون اولیه اسلامی تا دوره پهلوی بوده است. در این اقلیم و در جریان پژوهش‌های اخیر، ۴۲ باب مزرعه در پیرامون شهرهایی چون قم، اصفهان، کاشان و یزد شناسایی و مستند شده‌اند. این مزارع دارای قابلیت‌های کالبدی و کارکردی ویژه هستند و بخشی از زیست‌محیطی و میراث کشاورزی ایران را شکل داده‌اند. مسئله تحقیق، کمبود پژوهش درباره ویژگی‌های شکلی و صورت‌های متنوع مزارع تاریخی است. هدف تحقیق، شناخت عمیق‌تر مزارع تاریخی در اقلیم گرم و خشک مرکز ایران است. بر این اساس دو سؤال درباره عناصر شکل‌دهنده صورت و دسته‌بندی آن‌ها مطرح شده است. در ادامه، تعداد ۱۰ باب از مزارع اربابی، انتخاب شده و با رهیافت تفسیرگرایی و راهبرد تفسیری تاریخی مورد تدقیق قرار گرفتند. یافته‌ها نشان داده است در مقیاس نظام پهنه‌بندی، هر مزرعه دارای سه نوع پهنه؛ کالبدی، کشتخوانی و عرفی (منظری) است. از نظر الگوی توزیع و هم‌نشینی عناصر، دو الگوی «خطی و متمرکز» وجود دارد و در مقیاس تنوع کاربری‌ها نیز مزارع به دو دسته «معتبر و محقر» تقسیم می‌شوند. براین اساس می‌توان مزارع مسکون تاریخی در ایران را به دو صورت الف)؛ قلاع کشتخوانی با الگوی متمرکز ب)؛ مجموعه‌های کشتخوانی با الگوی خطی دسته‌بندی نمود. اغلب مزارع شناسایی شده در این اقلیم دارای صورت «مجموعه‌های کشتخوانی با الگوی خطی» هستند و با دوره تاریخی شکل‌گیری‌شان ارتباط معنی‌داری دارند.

کلیدواژه‌ها: مزارع مسکون، مجموعه کشتخوانی، قلعه کشتخوانی، میراث کشاورزی، اقلیم گرم و خشک.

۱- مقدمه

پیشینه مطالعات درباره مزارع تاریخی به‌عنوان بخشی از میراث کشاورزی ایران به بیش از یک دهه می‌رسد. در این بازه زمانی، پهنه‌های کشتخوانی و مزارع مسکون واقع در اقلیم گرم و خشک ایران در تعدادی از شهرهای بزرگ و پیرامون آن‌ها مورد بررسی میدانی قرار گرفته‌اند. علاوه بر آن، اسناد تاریخی و کتب جغرافیای تاریخی مرتبط با موضوع نیز در کنار پیمایش توانسته است داده‌های با اهمیتی را به پژوهش‌های مورد نظر ارائه نماید. اقلیم گرم و خشک ایران به‌ویژه پیرامون شهرهای کاشان، یزد، قم و اصفهان محل قرارگیری تعدادی از مزارع تاریخی بوده است. جدول (۱) نام و موقعیت آن‌ها را نشان می‌دهد. تعداد مزارعی که مورد شناسایی قرار گرفته است، به بیش از ۴۲ باب می‌رسد و اغلب مربوط به دوره‌های تاریخی زند، قاجار و پهلوی هستند (بهشتی و راعی، ۱۳۹۵، ۱۶). آن‌ها مجموعه‌های زیستی و کشتخوانی کوچکی بوده‌اند که در قرون پیشین با انگیزه‌های اقتصادی اربابان و متمولان و اهداف امنیتی و اجتماعی حکام دیوانی انشاء و احداث شده‌اند (محمدمرادی، کاخکی و راعی، ۱۳۹۵، ۱۵) و دارای نظام جغرافیایی، معماری، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بوده و توانسته‌اند تاکنون بر پایه نظام‌های پیش‌گفته به حیات کشتخوانی و زیستی خود به‌صورت نسبی ادامه دهند (Raie & Kamrani, 2021).

جدول ۱. مزارع تاریخی شناسایی شده در اقلیم گرم و خشک ایران

موقعیت	مزارع تاریخی	ردیف	مزارع تاریخی	ردیف	نام مزارع تاریخی	ردیف
پیرامون شهرکاشان	حسین‌آباد	۲۹	هیرمند	۱۵	سورآباد	۱
	هشه	۳۰	آدم‌آباد بالا	۱۶	بالا عباس‌آباد	۲
	سرنج	۳۱	آدم‌آباد پایین	۱۷	حسامیه	۳
	تجرگان	۳۲	پاچنار	۱۸	بارونق	۴
	خاتون	۳۳	اتابکی	۱۹	سنجده	۵
	لنگان	۳۴	ده زیرین	۲۰	خنچه	۶
	دوک	۳۵	خانکه	۲۱	سلخ‌نو	۷
	حسن‌آباد	۳۶	حسین‌آباد آقارحمت	۲۲	نظام‌آباد	۸
	نصرت‌آباد	۳۷	سریچه	۲۳	سلیم‌آباد	۹
پیرامون شهر قم	قاضی‌بالا	۳۸	نصرت‌آباد	۲۴	دولت‌آباد	۱۰
	حاجی‌آباد نیزار	۳۹	سزاوار	۲۵	البرز	۱۱
پیرامون شهرهای یزد و اصفهان	شاه‌آباد	۴۰	طراز‌آباد	۲۶	مزرعه کلانتر	۱۲
	رحمت‌آباد	۴۱	ده‌شیخ	۲۷	شمس‌آباد	۱۳
	مزرعه گورت	۴۲	خورمیز	۲۸	دهوک	۱۴

مسئله اصلی تحقیق، نیاز به مطالعات منسجم درباره گونه‌های شکلی و صورت‌های مزارع تاریخی ایرانی است. بسیاری از مزارع مسکون و قلاع کشتخوانی به دلایل مختلف از بین رفته‌اند (توانگر مروستی، ۱۳۹۴، ۲۹۴) و تعداد اندکی از آن‌ها قابلیت بررسی میدانی دارند و گاه تمیز آن‌ها از منظر صورت با گونه‌های دیگر مجتمع‌های زیستی مانند؛ روستاها مشکل به نظر می‌رسد. براین اساس، دو سؤال اصلی مطرح می‌شود: ۱- عناصر شکل‌دهنده صورت در مزارع کدام‌اند؟

حسین راعی

صورت‌شناسی مزارع مسکون تاریخی در اقلیم گرم و خشک ایران

۲- مزارع از منظر صورت به چند دسته قابل تقسیم‌بندی هستند؟ این تحقیق برای پاسخ به سؤالات یادشده از میان مزارع مسکون در جدول (۱) تعداد ۱۰ باب را با هدف شناخت عمیق‌تر با تمرکز بر صورت‌های مزارع مسکون در اقلیم گرم و خشک ایران انتخاب کرده است. این تعداد براساس معیارهای شش‌گانه شناسایی مزارع اربابی انتخاب شده‌اند (راعی، ۱۳۹۶) و با رهیافت تفسیرگرایی و راهبرد تفسیری تاریخی مورد تدقیق قرار گرفته‌اند (جدول ۲).

جدول ۲. انتخاب مزارع تاریخی براساس معیارهای شش‌گانه شناسایی مزارع اربابی

ردیف	مزرعه	تصویر	ردیف	مزرعه	تصویر
۱	سورآباد		۶	دولت‌آباد	
۲	بالاعباس‌آباد		۷	نصرت‌آباد	
۳	حسین‌آباد		۸	البرز	
۴	گورت		۹	قاصنی‌بالا	
۵	طراز‌آباد		۱۰	حاجی‌آباد نیزار	

۲- پیشینه پژوهش

درباره مزارع مسکون تاریخی ایران از دهه ۸۰ شمسی تاکنون در سطوح مختلف پژوهش‌هایی انجام شده است. این موضوع برای نخستین بار در سال ۱۳۸۹ هجری شمسی، در مقاله «مقدمه‌ای بر معماری مزارع در ایران» ارائه شد و

حسین راعی

صورت‌شناسی مزارع مسکون تاریخی در اقلیم گرم و خشک ایران

طی مقاله‌های جداگانه‌ای توسط محمدمرادی و همکاران، ۱۳۹۵ و راعی، ۱۳۹۶ به مزارع مسکون تاریخی در یزد و کاشان پرداخته شد. پس از آن در سال‌های ۱۳۹۹ تا ۱۴۰۰ شمسی، به جزئیات بیشتری از مزارع توجه شده و موضوعاتی چون؛ گونه‌شناسی، نظام شکل‌دهنده و تحلیل کالبدی مزرعه بالاعباس‌آباد در مقالاتی چون (راعی، ۱۴۰۰)، (Raie & Kamrani, 2021) و (راعی و بیگلری، ۱۴۰۰) مورد بررسی قرار گرفت. در مقالات یادشده به چستی مزارع ایرانی از منظر تاریخ، جغرافیا و نظام‌های مستتر در آن‌ها توجه شده و از مزارع مسکون به‌عنوان بخشی از میراث کشاورزی و معماری ایران یاد شده است؛ اما تاکنون به صورت‌بندی و وجه تمایز ظاهری این مجتمع‌های زیستی با یکدیگر و گونه‌های دیگری مانند روستاها پرداخته نشده است.

علاوه‌برآن، در منابع خارجی مرتبط نیز تاکنون نامی از مزرعه ایرانی دیده نشده است؛ اما از گونه‌ای از مزرعه در اروپا و آمریکا به نام «Farmstead» یاد شده است که دارای نقاط تشابه و افتراق با مزرعه مسکون ایران است. پژوهشگران زیادی آن را با رویکردهای مختلف از جمله معماری مزارع، نظام مالکیت و روابط اقتصادی و اجتماعی موجود مورد مطالعه و بررسی قرار داده‌اند. یکی از قدیمی‌ترین مقالات توسط (Wilson, 1990) با عنوان «We've got thousands of these! What makes an historic farmstead significant» منتشر شده است. او در این مقاله به مزارع به‌عنوان یکی از مهم‌ترین سایت‌های تاریخی آمریکای شمالی اشاره می‌کند. در ادامه (Ford, 2008) یک مزرعه تاریخی را براساس مطالعات باستان‌شناسانه در جنوب شرقی انگلستان در مقاله‌ای^۲ مورد بررسی قرار می‌دهد. در مقاله دیگری^۳ توسط (Brock et al., 2017) مزرعه‌ای در جنوب شرقی تسی در ایالات متحده را مورد مطالعه قرار گرفته است. آن‌ها تغییر نظام مالکیتی و سیر تحول کالبدی این مزرعه را بررسی نمودند. در سال‌های اخیر نیز مقالات متعددی در این زمینه منتشر شده است از جمله (Lee, 2020) در مقاله‌ای^۴ مزارع تاریخی ایالات متحده آمریکایی را با رویکرد نظام مالکیت مورد بررسی قرار داده است.

۳- روش پژوهش

این تحقیق برای نیل به اهداف مطرح‌شده از منابع مادی چون ۱۰ مزرعه مسکون تاریخی و اسناد مکتوب و تصویری مانند عکس‌های هوایی قدیمی، کتب تاریخی و حتی عکس‌های خانوادگی اربابان مزارع استفاده کرده است. علاوه‌برآن، اسناد شنیداری چون؛ ذکر خاطرات معمرین و بازماندگان مزارع تاریخی نیز مورد استفاده قرار گرفته است. این منابع؛ گردآوری، مستندنگاری، پیمایش، فیش‌برداری و دسته‌بندی شد و اولویت‌ها و موضوعات مرتبط به دست آمده با روش تفسیری و راهبرد تفسیری- تاریخی (Hegel, 1993; Groat, 2002) مورد تفسیر و سپس تحلیل قرار گرفت. در بخش بحث، کلیه داده‌ها با یکدیگر مقایسه شدند تا در نتیجه‌گیری، به مسئله و سؤالات مطرح‌شده پاسخ داده شده و سپس مسیرهای پژوهشی در آینده مشخص گردد (شکل ۱).

شکل ۱. نمودار روش تحقیق

۴- مزارع مسکون اربابی

در اسناد تاریخی به چهار نوع مالکیت در مزارع اشاره شده است؛ شخصی، وقفی، دیوانی و خالصه (پولاک، ۱۳۶۱، ۳۵۱؛ فوران، ۱۳۷۸، ۵۷). مزارع ده‌گانه مورد مطالعه دارای مالکیت شخصی و اربابی بوده و با اهداف تولیدی و اقتصادی احداث شدند. آن‌ها تحت مدیریت مستقیم یک ارباب یا مالک قرار داشتند و با قانون زراعت یا حق نسق، مدیریت می‌شدند (صفی‌نژاد، ۱۳۶۸، ۴۳). بنابراین، احتمال ویرانی یا تخریب مزارع اربابی، اندک بود. در مزارع وقفی نیز به‌دلیل

ماهیت مذهبی و حقوقی موقوفات، حفاظت لازم از آن‌ها به عمل می‌آمد. بیشترین آسیب از آن مزارع دیوانی یا خالصه بود؛ چون به‌عنوان تیول به حکام واگذار می‌شد و آن‌ها در نگهداری مزارع دقت لازم را به عمل نمی‌آوردند.^۵

۵- صورت مزارع مسکون اربابی

مقصود از شناخت صورت، بررسی کاربری زمین و نحوه استقرار و همکناری عناصر کالبدی و طبیعی در مزارع است؛ بنابراین لازم است در دو مقیاس به آن پرداخته شود. در مقیاس نخست، کلیت و تمامیت مزارع با پهنه‌های تأثیرگذار و بلافصل آن مورد تدقیق قرار می‌گیرد و بازشناسی خواهد شد. در مقیاس بعدی شکل‌های مختلف هم‌نشینی عناصر کالبدی و تعدد بناهای وابسته به مزارع، بررسی شده و شیوه‌های چیدمان این عناصر در کنار یکدیگر شناسایی می‌شود.

۱-۵- نظام پهنه‌بندی

۴۲ مزرعه پیش‌گفته مورد پایش میدانی قرار گرفتند. هریک از آن‌ها دارای وسعت‌های متفاوتی هستند و متغیرهایی چون دسترسی به آب، خاک حاصلخیز، توان اقتصادی اربابان و امنیت اجتماعی، در تعیین محدوده مزارع تأثیر داشتند. مطالعات میدانی وسعت مزارع را بین ۲ تا ۳۵ هکتار و با جمعیت اندک برآورد کرده است، اما براساس اسناد تاریخی تعدادی از آن‌ها بیش از ۵۰۰ نفر جمعیت ثابت داشتند (فرمانفرما، ۱۳۸۳، ۸۳؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸، ۱۹۴۰). وظیفه هر مزرعه تولید اقتصادی یک محصول زراعی، باغی و یا دامی مهم علاوه بر سایر محصولات عمومی و غیر صادراتی بود و در کنار آن، فروش محصول به دولت مرکزی، کسب درآمد برای ارباب، پرداخت مالیات به دیوان و گذران زندگی برای رعایا به دست می‌آمد. این کارکرد نیازمند پاسخ کالبدی مناسب بود و اربابان مزارع می‌بایست برای ایجاد شرایط زیست و سکونت رعایا، فعالیت، رشد و توسعه تولیدات کشاورزی، دامی و هنرهای سنتی و درنهایت حفاظت فیزیکی از بنیان مزارع مسکون، محدوده یا پهنه‌هایی را در نظر می‌گرفتند؛ بنابراین مزارع مسکون را به تبع از نوع کارکردها با سه پهنه جداگانه اما در پیوند کارکردی با یکدیگر شکل دادند و برای هر پهنه وظیفه‌ای را تعیین نمودند. جمعیت ساکن در مزرعه نیز براساس هرم اجتماعی^۶ که توسط ارباب تعیین می‌شد، به انجام وظایف مشخص در پهنه‌های ذیل مشغول بودند:

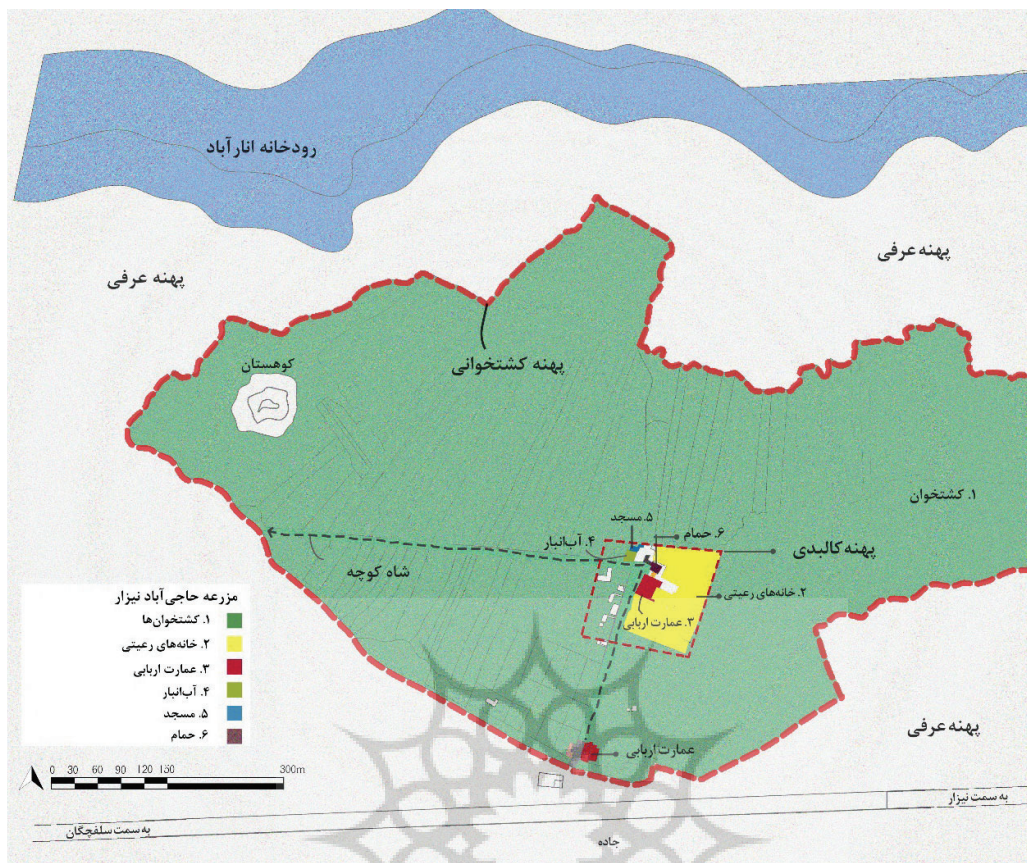
۱. پهنه‌های کالبدی

۲. پهنه‌های کشتخوانی

۳. پهنه‌های عرفی (منظری)^۷

پهنه‌های اشاره‌شده تابع نظام کاربری زمین در اقلیم گرم و خشک بوده است. بررسی میدانی در مزارع منتخب نشان می‌دهد که کُل آن‌ها دارای پهنه‌بندی بوده‌اند. شکل (۲) این نظام را در مزرعه حاجی‌آباد نیز در قم نشان می‌دهد. پهنه کالبدی در کانون^۹ و پهنه‌های کشتخوانی و عرفی (منظری) به ترتیب آن را در برگرفته‌اند.

شکل ۲. نظام کاربری زمین و گستره پهنه‌های سه‌گانه در مزرعه حاجی آباد نيزار (نگارنده، ۱۴۰۲)

۱- پهنه‌های کالبدی

وجه تمایز مزرعه مسکون با نوع غیر مسکون آن در وجود پهنه کالبدی است. این پهنه، بطن مزرعه مسکون به حساب می‌آید و به‌طور معمول وسعت آن کمتر از دو پهنه دیگر است. کلیه مستحدثات و عناصر کالبدی وابسته به مزرعه در این پهنه ساخته می‌شود و وجود جمعیت ثابت، سکونت و استقرار از ویژگی‌های این بخش است. ارباب، مباشر، رعایا و مزرعه‌نشینان در قالب چندین خانواده در این پهنه زندگی می‌کردند و عناصری چون؛ قلعه، عمارت اربابی، مسجد، حمام و آسیاب در آن ساخته می‌شد.

۲- پهنه‌های کشتخوانی

پهنه کشتخوانی، علل وجودی انشاء و ایجاد مزرعه است. این پهنه دارای وسعت بیشتری نسبت به پهنه کالبدی بوده و به‌طور تقریبی به بیش از ۱۰ برابر پهنه کالبدی می‌رسد و با توجه به وضعیت اقتصادی مالک، متغیر است. این وسعت در مزارعی مانند؛ نصرت‌آباد در قم و بالاعباس‌آباد در کاشان به ۲۰۰ تا ۳۰۰ هکتار می‌رسد. عناصر کشتخوانی چون؛ باغات، کشتخوان‌ها، گرت‌ها، آبراه‌ها، سلخ‌ها، کوره‌های قنات و آسیاب در این پهنه ساخته می‌شدند. این عناصر ارتباط مستقیم به تولید محصول داشتند و می‌بایست در این بخش از مزرعه به دلیل سهولت دسترسی ایجاد می‌شدند.

۳- پهنه‌های عرفی (منظری)

این پهنه به محدوده واسط میان مزارع مختلف در یک منطقه جغرافیایی گفته می‌شود^۱. مالکان و اربابان مزارع آن را تعیین

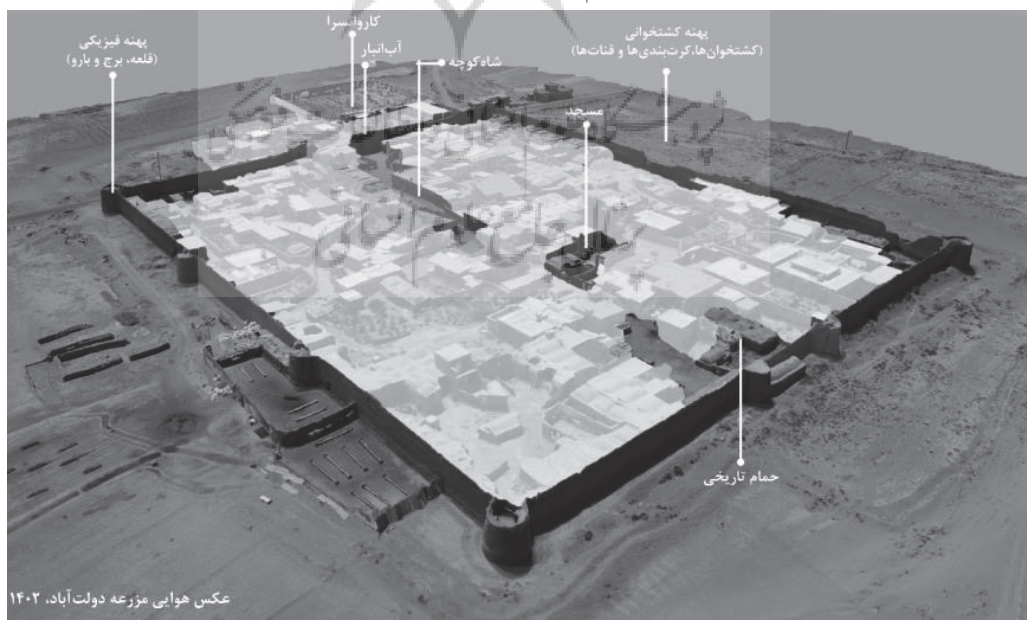
و با نشان‌های ویژه‌ای مشخص می‌کردند. این پهنه به‌طور عرفی میان دو یا چند مزرعه قابل تقسیم و احترام بود. کوره قنات‌ها و آبراه‌ها از این پهنه عبور می‌کرد و وارد کشتخوان‌ها می‌شد و چرای دام اهالی مزرعه نیز در آن قابل انجام بود.

۲-۵- عناصر شکل‌دهنده مزارع مسکون تاریخی

عناصر کالبدی و کشتخوانی متنوعی در پهنه‌های سه‌گانه وجود داشتند و براساس نیاز، ایفای نقش می‌کردند. تعدادی از آن‌ها برای ایجاد امکان زیست مزرعه‌نشینان در طول زمان ساخته می‌شدند^{۱۱} و اغلب جهت رفع نیازهای مادی و معنوی آنان به کار می‌رفتند. تعدادی با تأسیسات تولیدی مرتبط با کشاورزی در ارتباط بودند و بعضی دیگر، در زمره تأسیسات زیربنایی مزارع مسکون به حساب می‌آمدند (اشکال ۳ و ۴). آن‌ها اغلب با ساختار وزنی ساخته می‌شدند و از نظام سازه‌های سنتی از قبیل (تاق و تویزه)، (تاق و چشمه) و آسمانه برای دسترسی به فضاهای سرپوشیده استفاده می‌کردند. در عمارت‌های اربابی، مذهبی و خدماتی از آجر و در قلاع رعیتی و برج‌های دیدبانی از خشت و چینه استفاده شده است. کاربری تزیینات به قلاع و عمارت اربابی اختصاص داشت و غالباً از رسمی‌بندی، گچ‌بری، زلف‌بندی، گره‌کاری و کاشی‌کاری استفاده می‌شد. تعدد، وسعت و زمان کاربری آنان به میزان برخورداری و تمول اربابان بستگی داشت. مزارع معتبر (کبیره) و محقر (صغیره و کوچک)^{۱۲} به میزان متفاوتی از این عناصر برخوردار بودند و به همین دلیل در اسناد تاریخی^{۱۳} به این نام‌ها خوانده می‌شدند. عناصر کالبدی یادشده، براساس نقش و وظیفه‌ای که داشتند، در پهنه‌های سه‌گانه مزارع حضور داشتند.

۱-۲-۵- عناصر موجود در پهنه‌های کالبدی

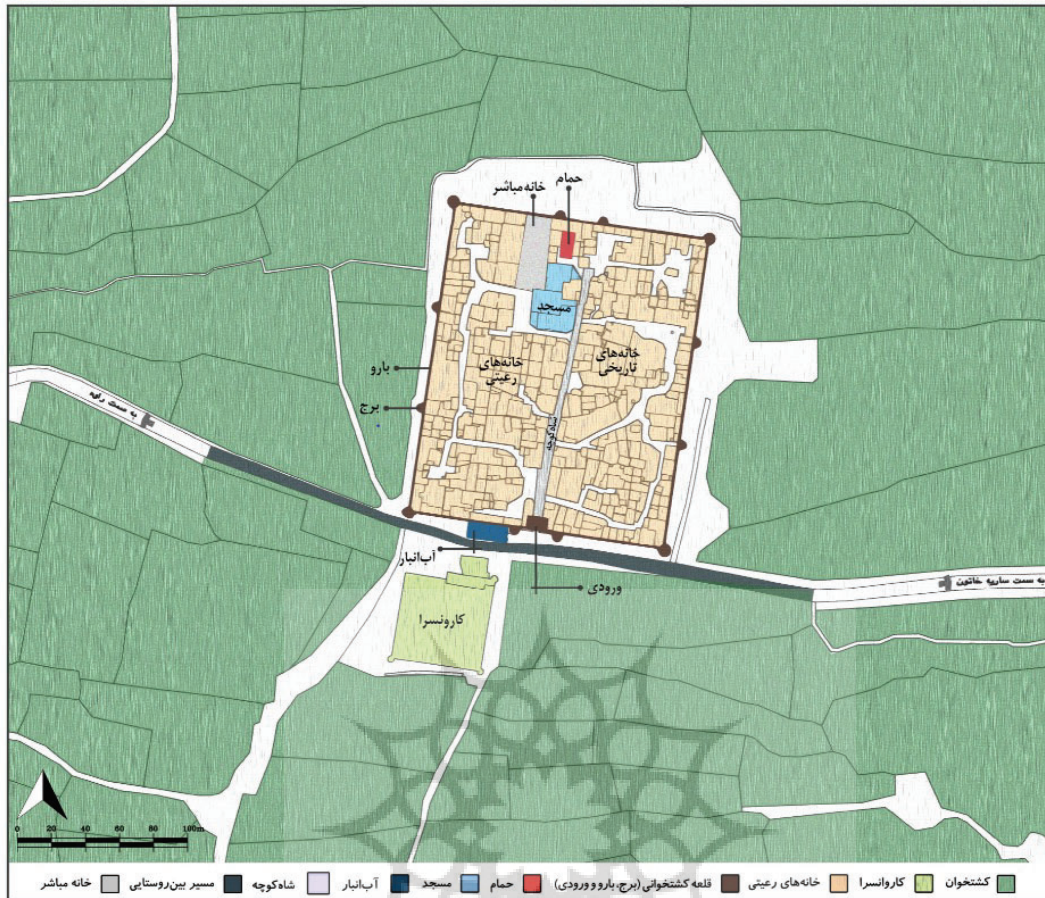
۱. عناصر مسکونی شامل؛ قلاع اربابی و رعیتی (شکل ۴-۱)، خانه رعیتی، عمارت اربابی، پلاس و گپر.
۲. عناصر حفاظتی و دفاعی شامل؛ باروها و برج دیدبانی.
۳. عناصر وابسته به راه شامل؛ مجموعه ورودی و شاه‌کوچه.
۴. عناصر وابسته به کشاورزی و آبرسانی شامل؛ کبوترخانه، آب‌انبار، قنات، سلخ، چشمه و آبراه‌ها.
۵. عناصر وابسته به خدمات شامل؛ کاروانسرا، آسیاب و یخچال.
۶. عناصر مذهبی شامل؛ نمازخانه، مسجد و حسینیه.
۷. عناصر بهداشتی شامل؛ توالت همسایگی و حمام.

عکس هوایی مزرعه دولت آباد، ۱۴۰۲

حسین راعی

صورت‌شناسی مزارع مسکون تاریخی در اقلیم گرم و خشک ایران

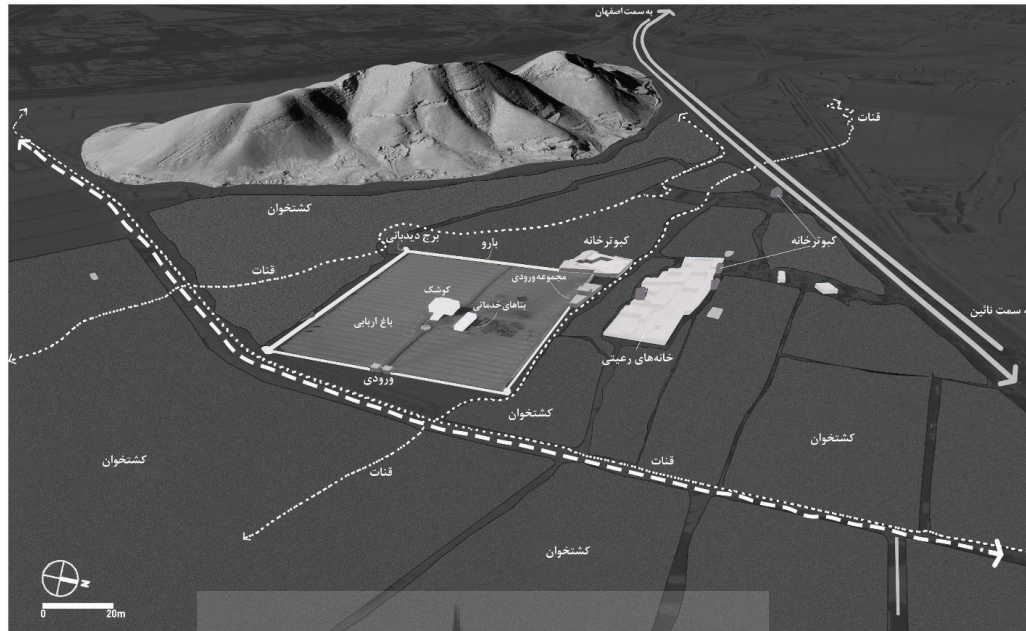
شکل ۳. عناصر موجود در پهنه کالبدی مزرعه دولت‌آباد قم (نگارنده، ۱۴۰۲)

۲-۲-۵- عناصر موجود در پهنه‌های کشتخوانی

۱. عناصر وابسته به راه شامل؛ مسیرهای دسترسی بین کشتخوان‌ها و مرزراه‌ها.
۲. عناصر وابسته به کشاورزی و آبرسانی شامل؛ کمپوترخانه، آب‌انبار، کوره‌قنات، سلخ، چشمه، گرت‌بندی و آبراه‌ها.
۳. عناصر وابسته به خدمات شامل؛ آسیاب و یخچال.
۴. عناصر حفاظتی شامل؛ برج دیدبانی.

۳-۲-۵- عناصر موجود در پهنه‌های عرفی (منظری)

۱. عناصر وابسته به راه شامل؛ مسیرهای مال‌رو و دسترسی به پشته‌های قنات.
۲. عناصر حفاظتی شامل؛ نشان‌راه‌ها.
۳. عناصر وابسته به کشاورزی و آبرسانی شامل؛ کوره‌قنات و آبراه‌ها.

شکل ۴. عناصر موجود در پهنه‌های سه‌گانه مزرعه گورت اصفهان (نگارنده، ۱۴۰۲)

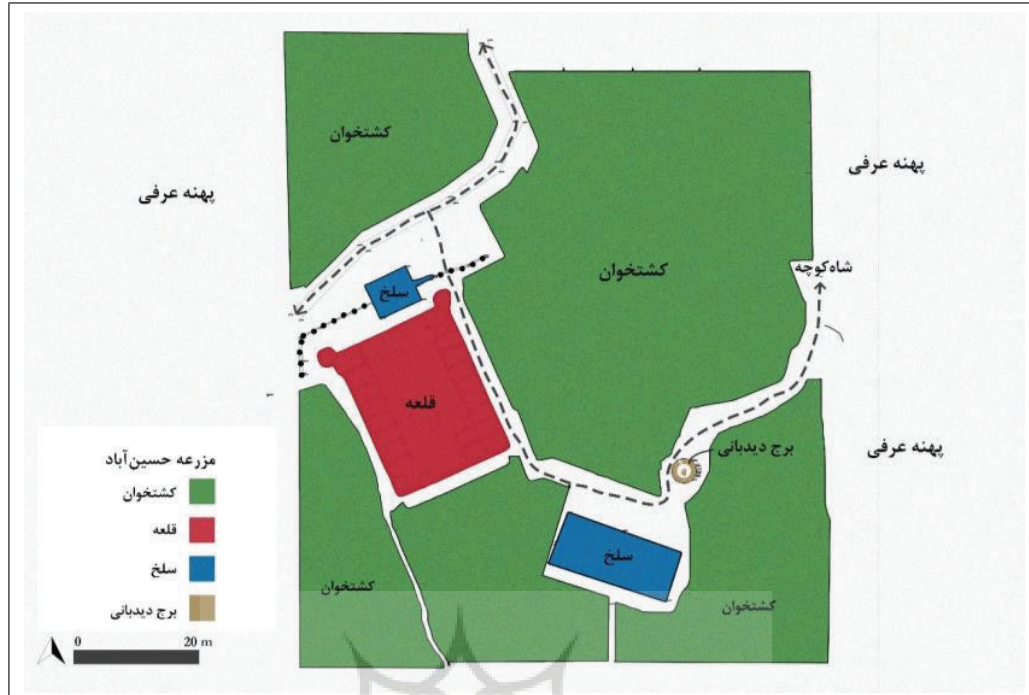
شکل ۴-۱. گستره مزرعه نصرت‌آباد قم (عکس هوایی، ۱۳۴۷ شمسی)

۳-۵- الگوی توزیع و هم‌نشینی عناصر شکل‌دهنده در مزارع مسکون منتخب

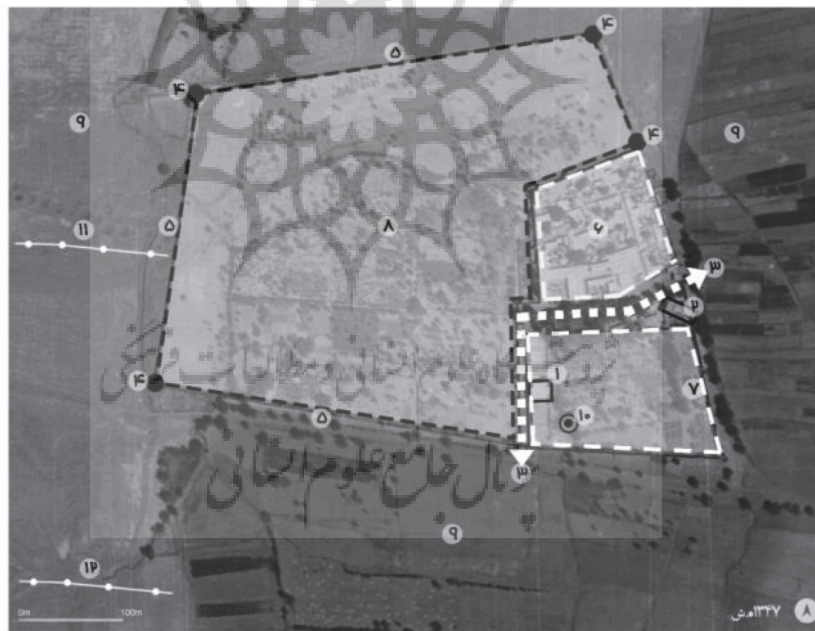
مزارع مسکون دارای شاخصه‌هایی چون استقرار عناصر کالبدی در محل مزرعه و جمعیت ثابت هستند (افشار، ۱۳۸۲؛ ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۵۴) این عناصر به نسبت مشخصی در مزارع وجود دارند و گاه چیدمان فضایی آن‌ها در مقیاس محوطه مزرعه و در پهنه‌های مختلف با یکدیگر متفاوت است. جداول (۴ و ۳) این نسبت را در ۱۰ مزرعه منتخب مورد

حسین راعی

صورت‌شناسی مزارع مسکون تاریخی در اقلیم گرم و خشک ایران

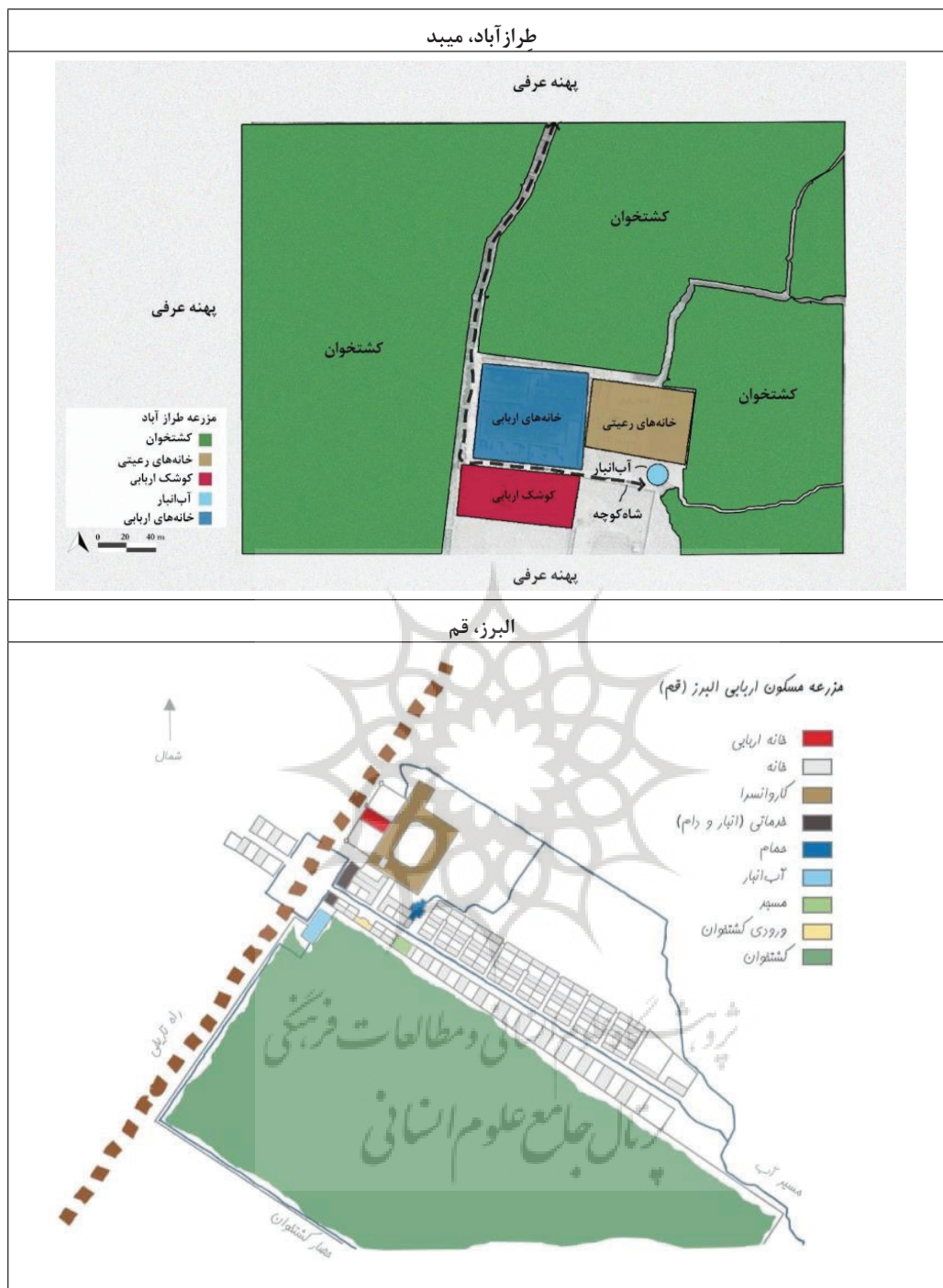

قاضی بالا، قم

۱- عمارت اربابی مومحمسین خان قلعه	۲- مسجد مزرعه	۳- شاه کوهه	۴- برج فشتی
۵- بارو	۶- بفش رعیت نشین	۷- بفش ارباب نشین (باغ اربابی)	۸- کشت فوان داخل مصار
۹- کشت فوان خارج مصار	۱۰- آب انبار مزرعه	۱۱- قنات دهگان	۱۲- قنات فیروز آباد

۶- بحث

در این بخش به بحث درباره شناخت صورت‌های مختلف مزارع پرداخته می‌شود. شناسایی ویژگی صورت‌های مزارع مسکون نیازمند تحلیل یافته‌ها درباره کاربری زمین در پهنه‌ها، توزیع و هم‌نشینی کاربری‌ها و تنوع عناصر کالبدی است.

حسین راعی

صورت‌شناسی مزارع مسکون تاریخی در اقلیم گرم و خشک ایران

۱-۶- نظام په‌نبندی

بررسی میدانی و همچنین مطالعه اشکال (۴ تا ۲) نشان می‌دهد که کلیه مزارع دارای سه په‌نبه کالبدی، کشتخوانی و عرفی (منظری) بوده‌اند و تعیین و توزیع آن‌ها در مقیاس کلان تابع مقولات مرتبط با «امنیت، حفاظت و صیانت» بوده است. به همین دلیل چینش په‌نبه‌های کالبدی، کشتخوانی و عرفی به ترتیب از درون به بیرون انجام می‌شد. حرکت از پوسته مزارع به سمت هسته آن که په‌نبه کالبدی است، دارای سلسله‌مراتب حفاظتی و امنیتی بوده است. تعدادی علائم^۴ و نشان‌های مراتع و محدوده مزرعه در په‌نبه عرفی قرار داده می‌شد تا مزارع را از ورود غریبه‌ها و چرای دام آن‌ها صیانت نماید. این نظام به مزرعه‌نشینان فرصت می‌داد تا برای حفاظت از مزرعه در برابر اشترار احتمالی، تمهیدات لازم را بیندیشند و یا پیش از رسیدن خطر به هسته مزرعه بتوانند آن را دفع نمایند. این موضوع در په‌نبه‌های کشتخوانی با یک حصار (مزرعه قاضی‌بالا) و در په‌نبه‌های کالبدی توسط باروی قلعه (دولت‌آباد، نصرت‌آباد و حسین‌آباد) قابل کنترل می‌شد و توسط پاکار و دشتبان مورد حفاظت قرار می‌گرفت^۵. حتی در انتخاب موقعیت خانه ارباب و مباشر نیز پیش‌بینی لازم انجام می‌شد و اغلب در بالای قلعه و در بین لایه‌های مختلف حصار، دسترسی به آن‌ها محدود و متمایز می‌گشت. علاوه بر آن، سلسله‌مراتب و کیفیت دسترسی نیز در نظام په‌نبندی تعیین می‌شد. با حرکت از پوسته (په‌نبه عرفی) به سمت هسته (په‌نبه کالبدی) میزان و کیفیت دسترسی تغییر می‌کرد و با ورود به یک مزرعه، مقیاس دسترسی مشخص می‌شد. در په‌نبه عرفی می‌توانستند به منابع آبی و پشته قنات‌ها دسترسی داشته باشند و گاه برای برقراری تعاملات اجتماعی با مزارع دیگر از آن عبور می‌کردند؛ اما در په‌نبه‌های کشتخوانی، مقیاس دسترسی تغییر می‌کرد و به کشتخوان‌ها، باغات، آبراه‌ها، سیلخ، آسیاب‌ها و یخچال‌ها می‌رسید. براین اساس دامنه دسترسی بالا می‌رفت و با ورود به هسته اصلی مزارع، دسترسی به سکونتگاه‌ها و خانه‌های مزرعه‌نشینان، حمام و آب‌انبار ایجاد می‌شد.

۲-۶- الگوی توزیع و هم‌نشینی عناصر شکل دهنده

نمایه‌های ترسیم‌شده در جدول (۳) نشان می‌دهد که الگوی توزیع و چیدمان هم‌نشینی تعدادی از مزارع منتخب مانند؛ قاضی‌بالا، گورت، سورا، بالاعباس‌آباد، حاجی‌آباد نیزار، البرز و طراز‌آباد از نوع «خطی» است و تعدادی دیگر از قبیل؛ دولت‌آباد، نصرت‌آباد و حسین‌آباد از نوع «متمركز» بوده است. در مزارع خطی، کلیه عناصر در امتداد محوری به نام شاه‌کوچه قرار گرفته‌اند. عناصر کالبدی خدماتی، مسکونی، دفاعی، مذهبی و انواع دیگر با آرایش خاصی از طریق این محور به یکدیگر مرتبط هستند. شاه‌کوچه در نقش راسته اتصال‌دهنده په‌نبه‌ها دارای مبدأ و مقصد مشخص است. در په‌نبه عرفی در قالب یک راه مالرو ظاهر می‌شود و در په‌نبه کشتخوانی وارد کشتخوان‌ها و باغات شده و پشته قنات‌ها، یخچال‌ها و آسیاب‌ها را به هم پیوند می‌دهد. سپس در په‌نبه کالبدی نقش محوری پیدا کرده و از لبه ساختمانی‌هایی مانند؛ خانه‌های اربابی و رعیتی، قلاع مسکونی، حمام‌ها، کبوترخانه‌ها و مساجد عبور کرده و از جبهه دیگری در انتهای مزرعه خارج می‌شود. بنابراین در مزارع خطی، کلیه عناصر در امتداد محوری به نام شاه‌کوچه، یک «مجموعه کشتخوانی» را شکل می‌دهند. بررسی در هندسه هم‌نشینی مزارع در جدول (۳) نشان می‌دهد که ۷۰ درصد از مزارع منتخب دارای «الگوی خطی» هستند.

اما در الگویی دیگر، په‌نبه کالبدی مزارع در یک نقطه و موقعیت به نام «قلعه» متمركز می‌شوند. کلیه عناصر خدماتی، مسکونی و مذهبی مزرعه از قبیل؛ خانه‌های رعیتی، خانه ارباب، خانه مباشران، حمام، آب‌انبار و امثال آن در درون یک قلعه وسیع جانمایی شده و عناصر خدماتی مربوط به په‌نبه‌های کشتخوانی و عرفی در خارج از قلعه قرار می‌گیرند. این الگوی شکل‌گیری ۳۰ درصد از مزارع منتخب است. محتوی جدول (۳) نشان می‌دهد که تعدد مزارع با «الگوی خطی» بیشتر از مزارع با «الگوی متمركز» در جامعه آماری تحقیق و به تبع از آن در اقلیم گرم و خشک مرکز ایران است.

جدول ۴. ویژگی‌های کالبدی مزارع منتخب (نگارنده، ۱۴۰۲)

ردیف	مزرعه مسکون	وسعت تقریبی	نوع مالکیت	دوره تاریخی ساخت	حضور عناصر کالبدی در پهنه‌های سه‌گانه											
					پنج‌چال	آسیاب	کاروان‌سرا	حمام	حسینیه / مسجد	خانه اربابی و رعیتی	آب / فوات / چشمه / سلخ / کورت بندی / آبراه‌ها	کبوترخانه	برج دیدبانی	آب انبار	فلاح اربابی و رعیتی	زمین / باغ / درختان
۱	حسین آباد		اربابی / میرزا حسینقلی خان پارسا	قاجار									*		*	*
۲	بالا عباس‌آباد	۳۵ هکتار پهنه کالبدی و ۳۰۰ هکتار کشتخوان.	اربابی / حاج محمدرضا خانیان کاشانی	زند و قاجار					*	*	*	*	*	*	*	*
۳	سورآباد	تقریباً ۱۰ هکتار	اربابی / میرزا حسینقلی خان پارسا	قاجار و پهلوی					*	*	*	*	*	*	*	*
۴	گورت	بیش از ده هکتار	اربابی / بانو عظمی دختر ناصرالدین شاه	قاجار					*	*	*	*	*	*	*	*
۵	طرزآباد	بیش از ده هکتار	اربابی	قاجار					*	*	*	*	*	*	*	*
۶	دولت‌آباد	۳ هکتار پهنه کالبدی و ۲۰۰ هکتار کشتخوان	اربابی / میرزا ابوالحسن خان معروف به سیدکهنکی	قاجار و پهلوی				*	*	*	*	*	*	*	*	*
۷	نصرت‌آباد	۷ هکتار پهنه کالبدی و ده‌ها هکتار کشتخوان	وقفی / صدرا الممالک اردبیلی	زند و قاجار					*	*	*	*	*	*	*	*
۸	قاضی‌بالا	۲ هکتار پهنه کالبدی و ۱۶ هکتار کشتخوان	اربابی / محمدحسین خان خلیج.	قاجار و پهلوی				*	*	*	*	*	*	*	*	*
۹	البرز	۴ هکتار پهنه کالبدی و ۱۲ هکتار حریم کشتخوان	اربابی / سید ابوالفضل تولیت	قاجار و پهلوی				*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۰	حاجی‌آباد نیزار	۱ هکتار پهنه کالبدی و ۳ هکتار کشتخوان	اربابی / ارباب مجلل	قاجار و پهلوی				*	*	*	*	*	*	*	*	*

۳-۶- تنوع عناصر شکل دهنده

نظام استقرار عناصر کالبدی تابع نیاز ساکنین، وسعت مزرعه و تمول مالکان در پهنه‌های مختلف بود و بر همین اساس تعیین می‌گردید. همان‌گونه که در جدول (۴) و اشکال (۲ تا ۴) مشخص شده است، کلیه مزارع منتخب دارای حداقل و حداکثر عناصر کالبدی هستند. حداقل عناصر کالبدی شامل؛ قلعه، برج دیدبانی، کشتخوان و منابع آبی در مزارع حسین‌آباد و طراز‌آباد دیده می‌شود. این مزارع عمدتاً دارای وسعت کمتری نسبت به مزارع دیگر هستند و «محقر» نامیده می‌شوند، اما مزارع دیگری چون؛ قاضی‌بالا، دولت‌آباد و نصرت‌آباد دارای برخی عناصر کالبدی از قبیل؛ یخچال، آب‌انبار، آسیاب، کاروانسرا، حمام، مسجد، خانه اربابی و رعیتی، قنات، آب‌انبار، قلاع اربابی و رعیتی و کشتخوان هستند. این مزارع دارای وسعت بیشتری نسبت به مزارع دیگر بوده و در اسناد تاریخی «معتبر» نامیده می‌شوند (افضل‌الملک، ۱۳۵۵).^{۱۶} محتوی جدول (۵) نشان می‌دهد که ۸۰ درصد مزارع منتخب از نوع معتبر و ۲۰ درصد از آن‌ها از نوع محقر هستند. به نظر می‌رسد دلیل آن وسعت زمین‌های تحت مالکیت در مزارع اربابی است که به میزان تمول اربابان و نوع ارتباط آن‌ها با دیوان و حکومت بستگی داشت. بسیاری از آن‌ها از جمله نصرت‌الممالک، ارباب مزرعه نصرت‌آباد و محمدحسین‌خان خلج، ارباب مزرعه قاضی‌بالا توانسته بودند با توجه به وابستگی به دیوان قاجاری، زمین‌های زیادی را متصرف و به مالکیت خویش درآورند (محسنی، ۱۳۹۳؛ افشار، ۱۳۸۲).

تنوع عناصر کالبدی و بهره‌برداری از مزارع نیز منوط به ویژگی‌های اقلیمی، جغرافیایی و اجتماعی آن‌ها بود و با نیاز اربابان و مزرعه‌نشینان انطباق داشت. کبوترخانه‌ها اغلب در مزارع پیرامون اصفهان مانند مزرعه گورت به دلیل نیاز کشاورزان به کود طبیعی کبوتران دیده می‌شود؛ اما برج دیدبانی در مزارع پیرامون کاشان مانند حسین‌آباد به مزرعه اضافه شده و دلیل آن وجود اشراق و ناامنی در برهه‌ای از دوره قاجار در این محدوده بوده است. قلعه نیز جایگاه ویژه‌ای در چنین فضایی مزارع در جغرافیای ایران داشته و اولین عنصر ساخته شده در مزارع بوده است. مزرعه‌نشینان در آن سکونت داشتند و عنصر دفاعی و امنیتی به حساب می‌آمد. در تعدادی از مزارع مانند گورت اصفهان و طراز‌آباد یزد، قلعه وجود ندارد؛ به‌طور احتمال دلیل آن وجود امنیت نسبی در آن مناطق بوده است. وجود آسیاب منوط به میزان جمعیت در مزرعه بود و در ۶۰ درصد مزارع منتخب وجود داشته است. یخچال نیز برپایه ویژگی‌های اقلیمی منطقه ساخته می‌شد و در ۱۰ درصد مزارع دیده می‌شود. علاوه بر آن وجود کاروانسرا در مزارع نشان‌دهنده وجوه تجاری آن‌ها بوده است. به‌طور ویژه در مزرعه دولت‌آباد به دلیل تولید و فروش پنبه در مقیاس وسیع و نیاز به انتقال آن به انبارهای دیوانی ساخته شده و احتمالاً مابقی مزارع این ویژگی را نداشته‌اند. کشتخوان‌ها و منابع آبی نیز جزء لاینفک هر مزرعه‌ای محسوب می‌شدند.

۷- نتیجه‌گیری

صورت‌شناسی مزارع مسکون تاریخی با بررسی و مطالعه سه مقوله ذیل به دست می‌آید. آن‌ها زیر مجموعه کاربری زمین در مزارع مسکون تاریخی هستند و با یکدیگر ارتباط دارند:

۱. نظام پهنه‌بندی

۲. الگوی توزیع و هم‌نشینی عناصر شکل دهنده

۳. تنوع عناصر شکل دهنده

تحلیل یافته‌ها نشان داده است که برای صورت‌شناسی می‌بایست یک مزرعه را از کل به جزء مورد بررسی قرارداد. در مقیاس نظام پهنه‌بندی، هر مزرعه دارای سه نوع پهنه؛ کالبدی، کشتخوانی و عرفی است و اربابان برای بقاء و حفاظت از تمامیت مزارع از این سه پهنه استفاده می‌کردند. پهنه‌های یادشده به‌عنوان چندین اکوسیستم متنوع و محدوده‌های تأثیرگذار در مزارع مسکون مطرح بودند و در نقش عرصه و حریم عمل می‌کردند. پهنه کالبدی و کشتخوانی معادل «عرصه» و پهنه عرفی (منظری) معادل «حریم» در یک مزرعه تلقی می‌شدند.

جدول ۵. صورت‌بندی مزارع تاریخی منتخب (نگارنده، ۱۴۰۲)

ردیف	مزرعه	دوره تاریخی	نظام پهنه‌بندی	الگوی توزیع و هم‌نشینی	تنوع عناصر شکل‌دهنده	صورت‌بندی
۱	حسین‌آباد	زند و قاجار	کالبدی / کشتخوانی / عرفی	متمرکز	محقر	قلاع کشتخوانی
۲	بالا عباس‌آباد	قاجار و پهلوی	کالبدی / کشتخوانی / عرفی	خطی	معتبر	مجموعه کشتخوانی
۳	سورآباد	اوایل پهلوی	کالبدی / کشتخوانی / عرفی	خطی	معتبر	مجموعه کشتخوانی
۴	گُورت	اواخر قاجار	کالبدی / کشتخوانی / عرفی	خطی	معتبر	مجموعه کشتخوانی
۵	طراز‌آباد	اواخر قاجار	کالبدی / کشتخوانی / عرفی	خطی	محقر	مجموعه کشتخوانی
۶	دولت‌آباد	زند و قاجار	کالبدی / کشتخوانی / عرفی	متمرکز	معتبر	قلاع کشتخوانی
۷	نصرت‌آباد	اوایل قاجار	کالبدی / کشتخوانی / عرفی	متمرکز	معتبر	قلاع کشتخوانی
۸	قاضی‌بالا	اواخر قاجار و پهلوی	کالبدی / کشتخوانی / عرفی	خطی	معتبر	مجموعه کشتخوانی
۹	البرز	اواخر قاجار و پهلوی	کالبدی / کشتخوانی / عرفی	خطی	معتبر	مجموعه کشتخوانی
۱۰	حاجی‌آباد نیزار	اواخر قاجار و پهلوی	کالبدی / کشتخوانی / عرفی	خطی	معتبر	مجموعه کشتخوانی

در مقیاس الگوی توزیع و هم‌نشینی عناصر نیز دو الگوی «خطی و متمرکز» شناسایی شده‌اند. هر مزرعه می‌توانست با یکی از این دو الگو شکل بگیرد و توسعه پیدا کند و موضوعات مرتبط با امنیت و حفاظت در تعیین آن نقش اساسی داشت؛ اما در مقیاس تنوع کاربری‌ها متغیرهایی چون نیاز مزرعه‌نشینان، تمول اربابان و میزان ارتباط آن‌ها با دیوان مؤثر بود و همان‌گونه که در اسناد تاریخی نیز اشاره شده است، مزارع از این نظر به دو دسته «معتبر و محقر» تقسیم می‌شدند. از آنجایی که همه مزارع در مقیاس کلی دارای پهنه‌های سه‌گانه هستند و همچنین در مقیاس جزء می‌توانند محقر یا معتبر باشند؛ بنابراین تنها نقطه افتراق مزارع در صورت به الگوی توزیع و هم‌نشینی آن‌ها برمی‌گردد. در الگوی توزیع متمرکز، قلعه محوریت دارد و عنصری مرکزی است. در این الگو کشتخوان‌ها در پیرامون قلعه شکل می‌گیرند، اما در الگوی خطی، هیچ عنصری مرکزیت ندارد؛ بلکه کلیه عناصر بسان یک مجموعه در کنار یکدیگر در امتداد شاه‌کوپه قرار گرفته‌اند و کشتخوان‌ها نیز این الگو را بافاصله تکرار می‌کنند؛ بنابراین این تحقیق مزارع مسکون تاریخی را دارای دو صورت ذیل می‌داند:

۱. صورت قلاع کشتخوانی با الگوی متمرکز

۲. صورت مجموعه‌های کشتخوانی با الگوی خطی

اغلب مزارع دارای صورت «مجموعه‌های کشتخوانی با الگوی خطی» هستند و با دوره تاریخی شکل‌گیری خودشان ارتباط معنی‌داری دارند؛ بدین معنی که مزارع مسکون در اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی با ورود نظم و برقراری امنیت در کشور از صورت «قلاع کشتخوانی» فاصله گرفته و با صورت «مجموعه‌های کشتخوانی» ساخته می‌شوند.

سپاس‌گزاری

از آقایان محسن بیگلری و طاها ناگهی و خانم‌ها سپیده بنایی، معصومه علی نژاد و خانم پیروزی بابت همکاری در تهیه نقشه‌ها قدردانی می‌شود.

تعارض منافع

وجود ندارد.

منابع مالی

استفاده نشده است.

پی‌نوشت

۱. معیارهای شش‌گانه شامل: استقرار (حضور عناصر کالبدی)، تعلق تاریخی (دوره قاجاریه و پیش‌از آن)، سندیت تاریخی (حضور در اسناد تاریخی مکتوب)، سرزندگی نسبی (حضور جمعیت ثابت و شناور در مزارع)، مالکیت اربابی و وضعیت کالبدی پایدار (سالم یا نیمه سالم).
2. (The Presentation of Self in Rural Life: The Use of Space at a Connected Farmstead)
3. (Dendroarchaeology at the Tipton-Haynes State Historic Site: Contextualizing the landscape of an Upland South farmstead in East Tennessee, USA)
4. Race, Socioeconomic Status, and Land Ownership among Freed African American Farmers: The View from Ceramic Use at the Ransom and Sarah Williams Farmstead, Manchaca, Texas)
۵. نوع مالکیت بر حیات و ممت مزارع تأثیر داشته است.
۶. در مزارع تاریخی و نظام کشت سنتی حاکم بر این مزارع به ویژه در اقلیم گرم و خشک، تنوع زیستی به‌عنوان یک عنصر برای افزایش تاب‌آوری و سازگاری در نظر گرفته می‌شد که خدمات اکوسیستمی متفاوتی را نیز به دنبال داشته است.
۷. ارباب در رأس هرم قرار می‌گیرد و پس از او، مباشر و سپس نُه‌دار، میرآب، دشتبان، زارع و در آخر هرم، خوش‌نشین قرار دارد (Raie, 2022).
۸. به پهنه عرفی به‌دلیل قرارگیری در لایه نهایی مزارع و پیوند با طبیعت همجوار می‌توان پهنه منظری نیز اطلاق نمود.
۹. به این معنا که پهنه کالبدی به‌طور معمول در مرکز مزارع قرار داشت، عناصر کشت‌خوانی و باغات در پیرامون آن شکل می‌گرفتند و پهنه عرفی نیز در پیرامون پهنه کشت‌خوانی وجود داشت و به نوعی حریم مزرعه محسوب می‌شد.
۱۰. مزارع مسکون براساس نظام گله‌ای یا منظومه‌ای در کنار یکدیگر در طول زمان شکل می‌گرفتند و گاه فاصله اندکی با یکدیگر داشتند.
۱۱. مزرعه نصرت‌آباد قم با محوریت قلعه صدری در سال ۱۲۶۴ ه.ق توسط آقامیرزا نصرالله صدرالممالک احداث شده و تاریخ وقف‌نامه آن به سال ۱۲۷۰ ه.ق برمی‌گردد. نقشه‌ای از جنس پارچه و به ابعاد ۷۰ × ۲۵۷ سانتیمتر از آن وجود دارد که در حین ساخت قلعه در سال ۱۲۶۴ ه.ق تهیه شده است (Mohseni, 2013). در سفرنامه مادام دیالافوا به این نقشه اشاره شده است و نشان می‌دهد که عناصر واقع در مزرعه براساس طرح از پیش تعیین‌شده و به مرور شکل گرفته‌اند.
۱۲. مزارع معتبر یا کبیره دارای وسعت بیشتر، جمعیت کثیر و تولیدات کامل‌تر بودند و مزارع صغیره یا کوچک وسعت و جمعیت کمتری داشتند و به همان اندازه عناصر کالبدی کمتری نیز در آن‌ها ساخته می‌شد.
13. (Afzal Al-Molk, 1976)
۱۴. به این علانم که غالباً از روی هم قرار گرفتن چندین سنگ درشت تشکیل می‌شد تحجیر گفته می‌شود. این سنگ‌ها به شکل هرم، خشکه چین می‌شوند. به‌طور معمول شبانان و اهالی مزرعه این علانم را می‌شناختند و به آن مراتع تجاوز نمی‌کنند.
۱۵. در مزارعی مانند دولت‌آباد قم فضایی به نام غریب‌خانه وجود دارد تا افراد بتوانند پس از بسته‌شدن ورودی قلعه در این فضا تا صبح بمانند (Raie & Kamrani, 2021).
۱۶. البته یک مزرعه معتبر ممکن است بخشی از آن‌ها را داشته باشد. به‌طور مثال فقط مزرعه نصرت‌آباد دارای یخچال بوده است و یا کاروانسرا در همه مزارع معتبر دیده نمی‌شود.

منابع

- ادوارد پولاک، ی. (۱۳۶۱). سفرنامه پولاک «ایران و ایرانیان». (مترجم: ک. جهان‌داری)، تهران: انتشارات خوارزمی.
- اعتمادالسلطنه، م.ح.خ. (۱۳۶۸). مرآت‌البلدان، ج ۱ و ۴، به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- افشار، ح.ع.خ. (۱۳۸۲). سفرنامه لرستان و خوزستان. تصحیح حمیدرضا دلوند، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- افضل‌الملک، غ.خ. (۱۳۵۵). «کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان قم»، مجله فرهنگ ایران زمین، شماره ۲۲، ص ۱۵۰-۶۷.
- بهشتی، س.م. راعی، ح. (۱۳۹۵). «مزارع مسکون تاریخی در ایران؛ از آغاز تا دوره صفویه». مجله علمی و ترویجی اثر، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، شماره ۳۷، ۱-۲۲.

حسین راعی

صورت‌شناسی مزارع مسکون تاریخی در اقلیم گرم و خشک ایران

- توانگر مروستی، م. (۱۳۹۴). قلعه روستاهای تاریخی منطقه هرات و مروست استان یزد. تهران: انتشارات سبحان نور.
- راعی، ح. (۱۳۹۶). «در جستجوی مزارع مسکون اربابی در نیاسر». مجموعه مقالات همایش باغهای تاریخی، دانشگاه کاشان. ۲۳۰-۲۵۱.
- راعی، ح. (۱۴۰۰). تحلیل کالبدی مزارع تاریخی پیرامون کاشان با نگاه به مزرعه مسکون بالاعباس آباد. کاشان شناسی، سال ۱۴، شماره ۲، ۲۵-۴۸. doi: 10.22052/kashan.2022.243151.1021
- راعی، ح. بیگلری، م. (۱۴۰۰). انشاء مزرعه دولت آباد قم، از آغاز تا اضمحلال، معماری اقلیم گرم و خشک، سال ۹، شماره ۱۳، ۵۷-۹۹. doi: 10.29252/ahdc.2021.2225
- صفی نژاد، ج. (۱۳۶۸). بنه (نظام های زراعی سنتی در ایران). تهران: انتشارات امیرکبیر.
- فرمانفرما، ع. م. (۱۳۸۳). مسافرت نامه کرمان و بلوچستان. به کوشش ایرج افشار، تهران: انتشارات اساطیر.
- فوران، ج. (۱۳۷۸). مقاومت شکننده تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفوی تا سال های پس از انقلاب اسلامی (چاپ دوم). (ا، تدوین، مترجم)، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- قاجار، ن. ا. ش. (۱۳۵۴). سفرنامه خراسان. زیر نظر ایرج افشار، تهران: انتشارات فرهنگ ایران زمین.
- محسنی، س. م. (۱۳۹۳). «صدرالممالک اردبیلی و موقوفه نصرت آباد قم». مرزبان فرهنگ، قم: نورمطاف، ج ۲
- محمدمرادی، ا؛ صالحی کاخکی، ا. و راعی، ح. (۱۳۹۵). «آغازی بر فهم مزارع مسکون تاریخی در یزد». مجله پژوهش های معماری اسلامی، دانشگاه علم و صنعت، سال ۴، شماره ۴، ۱۹-۱.

- Brock, D.W.H., Heath, B.J., & Grissino-Mayer, H.D. (2017). Dendroarchaeology at the Tipton-Haynes State Historic Site: Contextualizing the landscape of an Upland South farmstead in East Tennessee, USA. *Dendrochronologia*, 43, 41- 49.
- Ford, B. (2008). The Presentation of Self in Rural Life: The Use of Space at a Connected Farmstead. *Historical Archaeology*, 42, 59-75.
- Groat, L.N. (2002). *Architectural Research Methods Book*. New York: Wiley.
- Hegel, G.W.F. (1993). *Introductory Lectures on Aesthetics* (B. Bosanquet, Trans.). London: Penguin.
- Lee, N.K. (2020). Race, Socioeconomic Status, and Land Ownership among Freed African American Farmers: The View from Ceramic Use at the Ransom and Sarah Williams Farmstead, Manchaca, Texas. *Historical Archaeology*, 54, 404- 423.
- Raie, H., & Kamrani, A. (2021). Study of the Characteristics of Historical Farmsteads in Iran. *International Journal of Architectural Engineering & Urban Planning*, 31(4), 1-8.
- Wilson, J. S. (1990). We've got thousands of these! What makes an historic farmstead significant?. *Historical Archaeology*, 24, 23-33.

COPYRIGHTS

Copyright © 2024. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

نحوه ارجاع به این مقاله
حسین، راعی (۱۴۰۲). صورت شناسی مزارع مسکون تاریخی در اقلیم گرم و خشک ایران. فصلنامه علمی اثر، دوره ۴۴، شماره ۴ (۱۰۳): ۴۳۰-۴۴۸.

DOI: 10.22034/44.4.430
URL: <https://athar.richt.ir/article-2-1683-fa.html>